

- ⁴⁴ Zsoldos: i. m. 119. és V. Kovács: i. m. 139–140, 172.
⁴⁵ V. Kovács: i. m. 231–232, 235–236.; Schmitt: i. m. 259. és Zsoldos: i. m. 117–118.
⁴⁶ Zsoldos: i. m. 115–120.; V. Kovács: i. m. 13, 47–50, 228–232.; Mády: i. m. 310–339.; Germán... 9–10, 144–145, 159–171.; Gurevics: i. m. 234–236, 241–242. és Evola: i. m. 232–233.
⁴⁷ Kolonics: A tündérek... 261–262.
⁴⁸ Gurevics: i. m. 191, 196, 202–204.
⁴⁹ McGrath: i. m. 415.
⁵⁰ V. Kovács: i. m. 104–122.
⁵¹ Uo. 123–134.
⁵² Le Roy Ladurie: i. m. 564–565.
⁵³ Gurevics: i. m. 205–206, 211–212. és V. Kovács: i. m. 173–178.
⁵⁴ Gurevics: i. m. 220–221, 224–226.
⁵⁵ Eliade: A szent... 172.
⁵⁶ Gurevics: i. m. 227–228. és Le Roy Ladurie: i. m. 566–572.

KASZA PÉTER – KOHÁRI NÁNDOR

A szlavofilok

„Különös dolog! Ugyanazon kontinensen néhány nép által elválasztva Európa és Oroszország sok évszázadot élt egymás mellett, egymástól idegenkedve, mintegy szándékosan kerülve minden közeli érintkezést. Európa rólunk semmit sem tudott és tudni sem akart, és mi sem akartunk tudni semmit Európáról. Voltak találkozások, de ritkák, hivatalosak, bizalmatlanok és túlságosan kényszeredettek ahhoz, hogy valóságos közeledést eredményezzenek. Még most is, amikor sok minden megváltozott, Európa többet tud valamiféle Karibi szigetekről, mint Oroszországról. Van valami furcsa, rejtélyes ebben a tényben!”
 (K. D. Kavelin)

Bevezetés

Furcsa fitorokat produkál néha a történelem. Igazat kell ugyanis adnunk Mihail Helernek, amikor azt írja, hogy Lenin, saját forradalma genealógiájának felvázolásakor, a következő tételt állította fel: „A dekabristák felébresztették Herzent, Herzen pedig (...) a narodnyikokat, aztán már csak Lenin ébredésére kellett várni”.

A „Lenin ébredése” után létrejött Szovjet-Oroszország pedig forradalmi genealógiájához híven üldözött és elutasított minden olyan intézményt, embert vagy eszmét, amely a régi rendszerhez tartozott, azt támogatta, vagy nem volt eléggé forradalmi. Az ilyen embereket halálra vagy száműzésre, az intézményeket pusztulásra, az eszméket pedig feledésre ítélték. Az új, szocialista Oroszország számára ilyen eszmének minősült a régi Oroszország nagyságát, a cárok dicsőségét és a romlott Nyugattól való elfordulást és elzárkózást a világ megmentésére hivatott orosz küldetéstudattal együtt hirdető szlavofil eszmerendszer is. Megtagadták, mert kiszolgálta a cárokat és a cárizmust, megtagadták, mert reakciós volt. A kom-

munisták megtagadták, sőt letagadták a szlavofilok szellemi örökségét, miközben hirdették az új Oroszország nagyságát, a diktátorok dicsőségét és a romlott Nyugattól való elfordulást és elzárkózást a világ felszabadítására hivatott szovjet küldetéstudattal együtt.

Kik is voltak hát valójában a szlavofilok? Cárók talpnyalói vagy országukért aggódó gondolkodók? Reakciós arisztokraták vagy harcos reformerek? Mi volt a probléma? Az alábbi dolgozatban megkíséreljük megválaszolni ezeket a kérdéseket. Ehhez meg kell vizsgálnunk az eszmék gyökerét, keletkezésének körülményeit, és a szlavofilok gondolatainak legfontosabb összetevőit. Közben esetleg az is kiderül, hogy nem a szlavofilokban volt a hiba, csupán Lenin felejtette el, hogy a dekabristák nem csak Herzent ébresztették fel. Mindenekelőtt azonban azt az Oroszországot kell görcső alá vennünk, amelyben a szlavofil eszmék megszülettek és kivirágoztak.

A háttér

A szlavofilizmus kialakulása és virágkora a legzsarnokibb orosz cár, I. Miklós uralkodásának idejére esett, aki a kontinens legerősebb hadseregének birtokában és a Szent Szövetség oszlopaként Európa csendőrének szerepét játszotta. Ez a roppant birodalom azonban óriási jobbágytömegeivel, despotikus uralkodójával és nehézkes, feudális szerkezetével, merő anarkonizmus volt, még Európa elmaradottabb, keleti felén is. Úgy tűnt, az idő megállt az orosz határoknál, a történelem viharai leperegnek róla, a gondolat pedig szárnyaszegetten hullik a földre, mihelyt átlépte azt. Ez a légkör pedig nem utolsósorban I. Miklós személyes „érdeme” volt. I. Miklós egész életét meghatározták trónra lépésének körülményei. A dekabrista felkelésről van szó, amely az első kísérlet volt az orosz államrendszer átalakítására, radikális társadalmi reformokra, az orosz állóvíz megpezsztítésére. Sajátos, kései bosszúja volt ez egy eltiport forradalomnak. Az 1812–14 közötti időszak a Nyugatot megjáró orosz nemesi tisztikar számára az eszmélkedés éveit jelentette. Rádöbbenek hazájuk elmaradottságára, látták és megélték a kontrasztot. Megismerkedtek a felvilágosodás eszmerendszerével, ami az általuk eltiport francia forradalom ihletője volt, és a változtatás igényével tértek haza. Tulajdonképpen Oroszország megkésettége még a dekabristák esetében is szimbolikus. Késői, XIX. századi és egyben utolsó örökösei ők egy XVIII. században uralkodó ideológiának. A XIX. század mozgalmái ugyanis szellemi gyökerüket sokkal inkább a német ihletésű, romantikus nemzeti filozófiákban találják majd meg.

A dekabristák az I. Sándor halálát követő trónválság idején látták elérkezettnek a pillanatot a cselekvésre. A trónját fenyegetve érző I. Miklós azonban gyorsan cselekedett. A lázadókat szétzavarták, az országon letartóztatási hullám söpört végig. A főbb vezetőket kivégezték, a többieket száműzték, vagy besorozták kaukázusi ezredekbe.² A rosszul szervezett felkelés tehát szinte kirobbanásának pillanatában bukásra ítéltetett, pusztán ténye azonban meghatározta az új cár egész későbbi belpolitikáját. I. Miklós paranoid féltelme a forradalomtól összekapcsolódott a nyugati eszmék rendzavaró és államrend-bomlasztó hatásáról vallott nézeteivel. Ebben, ha a dekabrista felkelés szellemi hátterét tekintjük, a cár nem is tévedett túlságosan nagyot. Uralkodását tehát a továbbiakban az határozta meg, hogy minden lehetséges módon igyekezett *távol tartani* országától a külföldről jövő káros befolyást. A miklósi rendőrállam tehát elsősorban azt a célt szolgálta, hogy csírájában elfojtsa minden rendszerellenes megmozdulást, és meggátolja a forradalmat gerjesztő ártalmas eszmék terjedését. Az elnyomás eszköze mindenekelőtt az államapparátus volt, elsősorban az I. Miklós által létre-

hozott Kancellária III. ügyosztálya. A hamarosan hírhedté váló III. ügyosztály elnevezés lényegében a politikai rendőrséget takarta, amelynek élén a korlátolt Benkendorf tábornok állt. Minthogy a cár személyes hivatala volt, minden a hatáskörébe a tartozott, amit az uralkodó jónak látott rábízni: börtönök, cenzúra, az egész államgépezet ellenőrzése. A besúgók mindenütt ott voltak, mindenről tudtak és mindenről jelentést írtak.

A másik módszer az utazási korlátozások bevezetése volt. A cár, okulva a dekabristák példájából, igyekezett minél kisebbre szorítani azon alattvalói számát, akik valamilyen módon külföldön tartózkodhattak (tudósként, hivatalnokként, diákként), hogy ezáltal is kevesebb embert fertőzhessenek meg gyanús külföldi teóriák. Harmadsorban pedig ott volt a cenzúra fojtogató szorítása. Szabad véleménynyilvánításról vagy vitáról szó sem lehetett. Hírhedt példa a cenzúra működésére a nagy gondolkodó, Csaadajev esete. *Pjotr Csaadajev* (1794–1855) fényes karrierjét megszakító, Nyugat-Európát beutazó nemes, aki fikatív levelekben fejtette ki nézeteit, melyeket kézzől kézre adtak, másoltak, társasági felolvasásokon vitattak meg. Legnagyobb hatású írása 1836-ban a „Tyeleszkop” című folyóiratban jelent „Filozófiai levél” volt, amihez az engedélyt a főszerkesztő a kártyapartijába belefedkező cenzortól szerezte meg. Miután a cár elolvasta az írást, a lapot azonnal betiltották, Csaadajevet pedig örültnek nyilvánították, és elrendelték, hogy „mindennap nézzen be hozzá az orvos, és érdeklődjék állapota felől”³ – mintát adva ezzel későbbi korok zsarnokainak. A hatalom brutális fellépésének oka, hogy Csaadajev kemény kritikával bírálta Oroszországot, elismerőleg írt az európai (nyugati) fejlődésről, és eszményítette a régi, katolikus Európát, helytelenítette a még mindig fennálló jobbágyrendszert. Katolikus megközelítésből ellenezte a nemzeti egyházat, továbbá veszélyesnek tartotta az állam és egyház összefonódását. A pravoszlávia bírálatával azonban az orosz nemzeti önmeghatározás legfontosabb oszlopát vette célba, hiszen aki megkérdőjelezte az ortodox egyház elveit, gyakorlatát, az ez által az orosz nemzeti egység bomlasztójává vált.⁴

A cenzúrával még Uvarov grófnak, az egykori népművelésügyi miniszternek – személyével később még részletesebben foglalkozunk – is meggyűlt a baja 1852-ben. Egy archeológiai (!) tárgyú munkájában a cenzor kifogásolta a „demosz” szó előfordulását, illetve kijelentette, hogy római császárok *megölése* helyett csak azok *pusztulásáról* írhat.⁵ Teljesen nyilvánvaló, hogy az elnyomásnak és a rendőrterrornak ez a légköre mindennek kedvezett, csak a termékeny gondolkodásnak vagy bármilyen politikai vita kialakulásának nem. Paradox módon azonban mégis ez a korszak vált a XIX. századi orosz szellemi élet legpezsgőbb és legvirágzóbb szakaszává, mind a politikai filozófiák és viták, mind az irodalom terén. Történt ez annak ellenére, hogy még I. Miklós is rájött, hogy eszméket és gondolatokat *pusztán* rendőri eszközökkel lehetetlen tökéletesen elnyomni és kiirtani.

Egy ideológiával csak egy más ideológiát lehet igazán hatékonyan szembeállítani. A fentebb már említett Uvarov gróf személyében aztán meg is találta a megfelelő embert a hivatalos, állami „ellenideológia” megalkotására. Az Uvarov-féle ideológia céljainak és gondolatainak vizsgálata azonban már átvezet minket a szlavofilizmus eszmei gyökereinek kérdéseihez.

Az eredet

Ha a szlavofil ideológia gyökerét keressük, három fontos tényezőt kell megvizsgálni. Az első a német filozófia, azon belül is elsősorban Schelling hatása. A másik az Uvarov nevével

fémjelzett hivatalos állami ideológia. A harmadik pedig valami, ami évszázadok óta benne rejtett az orosz közgondolkodásban, Nagy Péter előtt éppúgy, mint utána: az a gondolat, hogy Oroszország – bár földrajzilag Európához tartozik – mégis valami más: sajátos, egyedi és összehasonlíthatatlan. Ezt a gondolatot vagy inkább érzést nem a szlavofilok találták ki, ott bujkált már a mongol igából kiemelkedő moszkvai állam zsigereiben is, de kétségtelen, hogy egész, összefüggő eszmerendszerré ők fejlesztették. Ez a gondolat volt az a kovász, ami a másik két hatást, az idegen külföldit és a hamisan csengő hazait úgy tudta ötvözni, hogy abból egy új, orosz testre szabott ideológiát faragott.

Nézzük először a német filozófia hatását. Tulajdonképpen furcsa paradoxona a szlavofil ideológiának, hogy miközben a tiszta orosz lélek megőrzése érdekében a Nyugattól való elzárkózást hirdette, addig szellemiségének bölcsője Európában ringott. Sokkal kevésbé meglepő ez azonban, ha figyelembe vesszük, hogy a szlavofilizmus legjelesebb képviselői művelt, több nyelvet beszélő nemesek voltak, akik tanulmányaik egy részét Németországban végezték. Az épp virágkorát élő német filozófiából, mint már utaltunk rá, Schelling gyakorlatra rájuk a legnagyobb hatást. Schelling gondolatai közül különösen kettő ragadta meg a szlavofilokat. Az egyik, mely szerint a kollektív individualitás lép az elszigetelt Egyed helyére, könnyen volt úgy értelmezhető, hogy a romantikus értelemben vett Nemzet jelenik meg kulcsfogalomként az Egyén helyén. Azaz a francia felvilágosodás, illetve racionalizmus individualista felfogását felváltotta egyfajta kollektivistá filozófia. A másik Schelling történelemszemlélete. A német filozófus szerint a történelem nem más, mint a Szellem fokozatos önkifejeződése. Ez számos formában történik, de csak visszatekintve, *utólag* derül ki, melyik volt kerülő út és melyik gyorsító tényező. Ebben az esetben viszont tág tere nyílik a tradicionalizmusnak, mivel az értékvesztés szempontjából kisebb kockázatot jelent, mint az újítás, a reform. Az átvételt jelentősen megkönnyítette az, hogy a tradicionalizmus mellett a schellingi filozófia egyéb fontos kategóriái is (historizmus, nacionalizmus, vallási miszticizmus), mind megtalálhatók voltak az orosz (köz)gondolkodásban is. A kérdés csak az, hogy lehet alkalmazni Oroszországban egy Németországra szabott filozófiát.

Németország számára ugyanis a nem létező politikai, gazdasági keretek helyett, kellett egy kulturális, szellemi összetartó erő. Valami, ami egységes állam hiányában is „németté tesz”. Ezért találják ki Németországban a kultúrnemzet fogalmát. Mindez azonban egy egységes politikai keretekkel rendelkező állam számára felesleges, és Nyugat-Európa országaihoz hasonlóan Oroszország is ilyen állam volt. Legalábbis Pétervárról így látták. Pétervár volt Oroszország Európára vágott ablaka, múlt és történelem nélküli új főváros. Innen nézve a nemzet politikai kategória volt. Aki az államhatárokon belül él: orosz.

A régi fővárosban, Moszkvában egész másként gondolkodtak erről. Számukra orosznak lenni valami kulturálisan, tradicionálisan fölépülő történetiséghez tartozás. Korántsem véletlen hát, hogy itt alakul meg 1823-ban a Bölcsesség Szeretőinek Titkos Társasága, amely a német filozófia oroszországi bástyája lesz. Tagjai művelt arisztokraták, Odojevskij, Venevityinov, de itt találjuk a későbbi szlavofilok közül Ivan Kirejevskijt is.

A társaság tagjait és követőiket nem elégítette ki a nemzeti együvé tartozásra kínált pétervári politikai garancia. Ők valami „mélyebb”, „igazabb” okot kerestek, és ezt meg is találták a német historizmusban. Ez azonban óhatatlanul irracionalizmust szült. Számukra ugyanis a nemzet nem egy adott keretek közt tartósan együtt élő és emiatt azonosságtudattal rendelkező közösségből alakul ki. A nemzet organikus elv alapján létezik, nem a közös sors

hozza létre, hanem valami mélyebb lelki azonosság, ami „megnyilvánul”. Ez pedig ésszel föl nem fogható.

Bár a Bölcsesség Szeretőinek Titkos Társasága 1827-ben feloszlott, nézeteik termékeny talajra hullottak. Történelemtől, nemzetről, összetartó erőről vallott eszméik jól nyomon követhetők és felismerhetők a szlavofilok gondolatai között.

A szlavofil gondolkodás másik gyökere az állami ideológiába nyúlt, amelynek atyja *Szergej Szemjonovics Uvarov* gróf volt. Uvarov művelt ember volt, de karrierista is, és hajlékony gerincének köszönhetően szép pályát futott be I. Miklós Oroszországában. A vezető körök ugyanis felismerték, hogy tisztán represszióval nem lehet tartósan kormányozni. Szükséges az elnyomott eszméket helyettesíteni egy „pozitív” ideológiával, ami meghatározott, és az állam számára hasznos keretek közé szorítja az alattvalók szabadon tévelygő gondolatait. Ahogy Köves Erzsébet írja: I. Miklós volt az első, aki „megpróbálta egységesíteni és központilag kordában tartani alattvalóinak gondolkodását”.⁶ Ehhez pedig a népművelésügyi miniszterré avanszált Uvarov szolgáltatta az ideológiát.

Uvarov végtelenül egyszerűen alapozta meg ezt a gondolkort. A *szabadság–egyenlőség–testvériség* gyűlöletes és veszélyes hármasság helyébe a *pravoszlávia–egyeduralom–népesség* jelszót állította. Ebben az elképzelésben a pravoszlávia felelt volna az orosz lélek romlatlan tisztaságáért, az egyeduralom Oroszország nagyságáért, a népesség pedig a cár és alattvalói összhangját fejezte volna ki.

Az uvarovi elvet aztán két bértollnok, Bulgarin és Grecs magasztalta az első kormányhírlap, a „*Szevernaja pscela*” hasábjain, és két egyetemi tanár, Sevrijov és Pogogyin kovácsolt belőle egységes világnézetet.

Igazi sikert mégsem értek el. Túl nyilvánvaló volt a szándék és a megvalósítás is eléggé sekélyesre sikerült, így hivatalos formában kevés híve akadt. A szlavofilok azonban átvették és át is formálták a jelszavakat. Új értelmezést adtak nekik és ebben a formájukban az egykor semmitmondó frázisok olyan vitát kavartak, amely végre kilökte az orosz szellemi életet hosszan tartó respektusából. Ez volt a szlavofilok és nyugatosok 1839-ben kezdődő híres vitája, amelyben a szlavofil gondolatok egységes eszmerendszerré álltak össze.

A szlavofil ideológia harmadik fontos tényezője az orosz egyházi gondolkodás és messiáizmus. Az idegenellenesség, a szellemi elzárkózás és a világ megváltásának tudata nem volt új keletű az orosz történelemben, sőt jelentős hagyománnyá vált a közgondolkodásra óriási befolyással bíró orosz ortodox egyházban.

Az orosz ortodoxia még viszonylag friss alapítású, számos missziós nehézséggel küszködő egyház volt, amikor 1054-ben bekövetkezett a végleges szakítás a görög és latin kereszténység között. Az ehhez vezető, majd az ebből fakadó indulatokat híven tolmácsolta és adaptálta orosz földbe az a nagyszámú görög szerzetes, akik a XI–XII. században érkeztek az orosz területekre. A katolicizmustól, azaz a Nyugattól való fenyegetettség érzése egyházi körökben a kezdetektől kimutatható. A XI. században élt Feodoszj szerzetes, aki „*A keresztény és latin hitről*” című munkájában az amúgy szintén megvetett zsidó hitnél is rosszabbnak tartotta a katolikus vallást. „*Ha egy latinnak vizet, vagy ételmezt kell adnod, utána mosd el az edényt és tisztítsd meg imával.*”⁷

A nyugati kereszténység ezáltal a pogányság szintjére süllyesztett le, míg Bizánc hite az egyetlen megőrzött, igaz hit fényében ründökölt. Csakhogy az egyház nemcsak vallási szerepkört töltött be, hanem az államhatalom teljes támogatását élvezve társadalomszervező,

rendfenntartó erőt is jelentett a Kijevi Rusz szétesését követően. A hatalomnak magasabb rendű legitimációt biztosítva, Cirill és Metód nyelvén rakták le az orosz kultúra alapjait. Az így kialakult óriási egyházi tekintély az elszigeteltség irányába taszította az orosz földeket. Nyikofor metropolita élesen elítélte Vlagyimir Monomahhot, mert az katolikusokkal tartott fenn kapcsolatot. Hasonlóképpen II. Joann kijevi metropolita ellenezte, hogy nyugati hercegekhez adják feleségül a Rurik-dinasztia lányait. Az egyházi nyomás hatásos: a dinasztikus szálak, és ezzel a kulturális érintkezés lehetséges útjai elnyíródtak, a szétforgácsolódott, majd idegen uralom alá került orosz földek bezáródnak bármely nyugati szellemiség előtt.

A XV. század újabb döntő változásokat hoz magával. Az orosz egyház autokefál lesz, miközben Bizánc tekintélyére súlyos csapást mér az 1438-as firenzei unió. Tizenöt évet kell csak várni arra, hogy az orosz ortodox gondolkodás szerint várt isteni büntetés bekövetkezzék: a törökök elfoglalják Bizáncot, egyebek mellett mecsetté alakítva a Hagia Sophia székesegyházat. Az már régóta nem kérdéses, hogy az egyetlen igaz hit a pravoszlávia, de az újdonság, hogy a hit egyetlen védelmezőjének Moszkva maradt. Joszif Volockif megalkotja a teokratikus abszolutizmus elméletét, egy tanítványa Filofej már egyenesen harmadik Rómaként aposztrofálja az új rendszert, melynek egyenes következménye, hogy 1547-ben IV. Iván cárrá koronáztatja magát. A cári hatalom isteni eredetűvé válik, annak totalitását az egyház is biztosítja, minden rendelkezésre álló eszközzel.

A Nyugattal szembeni ellentét és a messianisztikus elhivatottság egyaránt az orosz kultúra legrégibb, legmélyebben meggyökeresedett hagyományai közé sorolhatók. Az elzárkózás és az idegenellenességen való változtatásra csak a legnagyobb szükség, majd pedig Nagy Péter brutális terrorja bírja rá az oroszokat. Jól példázza ezt a moszkvai idegen (német) negyed többszöri felégetése, a tehetséges, cárrá avanszált, ám főképp a lengyelek által támogatott kalandor, I. (Ál) Dimitrij bukása, és sorolhatnánk még a példákat.

Csakhogy az orosz messianizmus óriási önellentmondást hordoz magában. A nagyratörő birodalmi elképzelések megvalósítását csak a nyugati technológiák, szakemberek átvételével lehet a siker reményében megpróbálni. Ez a helyzet nem egyedi, hiszen gondoljunk csak arra, hogy I. Mehmed is itáliai és magyar tüzérrel löveti szét Bizánc falait 1453-ban. Ezt az állandó személyi és technikai importot szükségessé tevő elmaradottságot és egyúttal kiszolgáltatottságot ismeri fel Nagy Péter, aki véres rendet vágva jelöli ki az Európával való együtt haladás útját. A péteri reform választóvonal Oroszország történelmében. Erőszakos, gyakran barbár eszközökkel véghezvitt modernizációja új európai katonai hatalmat hozott létre, de súlyos csapást mért a pravoszláviába burkolózó orosz azonosságtudatra. A formai, technológiai modernizáció erősítette az államot, a cári hatalmat, de a Nyugathoz kötődő eddigi viszonyt ambivalenssé tette: az eddigi megvetés és gyűlölködés mellé irigység és csodálat kapcsolódott, és a felsőbbrendűség mellett megjelent az alsóbbrendűség érzete is.

A „csodálatos évtized”

Majdnem minden nép életében találhatók olyan időszakok, amikor – általában nagy horderejű változások előtt – megpezszen és szinte forrni kezd a szellemi élet levegője, mintegy előkészítve és egyben indukálva is az eljövendő jelentős változásokat. Ilyen időszak előzte meg a nagy francia forradalmat a XVIII. század 70-es, 80-as éveiben, vagy ilyen volt a magyar reformkor légköre is 1848 előtt. Bizonyos értelemben hasonló szerepet töltött be Oroszországban a „csodálatos évtized”. Az 1830-as évek végére ugyanis bizonyos enyhülés

mutatkozott a rendőrállam szigorában, és ez a szabadabb szellemi mozgástér tette lehetővé a szlavofilizmus kibontakozását.

Természetesen a cári Oroszország fentebb vázolt viszonyai között még ekkor sem lehetett szó semmilyen politikai mozgalomról, akár a legcsekélyebb ellenzékiről sem. A szlavofil írárok zöme eredetileg nem is Oroszországban jelent meg, hanem többnyire külföldön – mindenekelőtt francia nyelven – de ha mégis kiadták odahaza, akkor vagy jó néhány évvel I. Miklós halála és egyben a szlavofília nagy korszakának lezárulása után, vagy csak szigorúan cenzúrázva. Néha még így is bajt hoztak íróik fejére.⁸ Ebben a helyzetben, ahol a szellemi gondolkodásnak a legcsekélyebb esélye sem volt arra, hogy a gyakorlatban is kipróbálódjék, tág tere nyílt az álmodozásnak, az elvakult dogmatizmusnak, az utópikus felfogásoknak. Ez határozza meg a XIX. század harmincas-egyvenes éveiben megjelenő kis csoportok, irodalmi szalonok működésétől kezdve egészen a bolsevik forradalomig az orosz értelmiség állásfoglalásait.⁹

Ilyen körülmények között a politikai viták nem nyílt fórumokon zajlottak (újság, röpirat), hanem előkelő szalonokban, irodalmi vagy esztétikai köntösbe öltöztetett magánbeszélgetések formájában. A vita szót egyébként ebben az esetben tényleg szó szerint kell értenünk, mivel a szlavofil gondolatok kikristályosodása elválaszthatatlan attól a tíz éves szellemi párbajtól, amit az Oroszország sorsáért nem kevésbé aggódó, úgynevezett nyugatos irányzattal folytattak.

A vita gyökerét ott kell keresnünk, hogy mind a két tábor számára világos volt: Oroszország súlyos problémákkal küszködik. Mindkét fél esetében művelt emberekről lévén szó, érzékelték a rohamosan fejlődő Európából érkező nyomást, ami a nagyhatalomként viselkedő Oroszország elavult államberendezkedésére, társadalmi és gazdasági struktúrájára nehezedett. Közös célokért küzdöttek. Mindkét tábor számára Oroszország felemelése, dicsőségének megtartása és növelése volt a cél, csupán az a cél felé vezető utak és módszerek voltak teljesen különbözőek. Természetesen egy ilyen dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé, hogy pontról pontra haladva összevegyük a két csoport annyira eltérő, mégis egymást bizonyos értelemben kiegészítő álláspontját. A szlavofil nézetek bemutatásakor azonban igyekszünk majd jelezni azokat a pontokat, ahol az eltérések, hangsúlyeltolódások a legmarkánsabban jelentkeztek.

Mi sem bizonyítja jobban ugyanis a két tábor szinte elválaszthatatlan összetartozását, mint az, hogy a szlavofilok még nevüket is a nyugatosoktól kapták. A „szlavjonofil” (= szláv szerető, szláv szerető) szót az egyik legkiemelkedőbb nyugatos személyiség, *Visszarion Belinszkij*, az orosz irodalomkritika atyja használta először 1844-ben, öt évvel azután, hogy Homjakov és Ivan Kirejevskij cikkeivel elkezdődött a „csodálatos évtized” legfontosabb vitája. Homjakov aztán átvette ezt az elnevezést, ami hamarosan közhasználatúvá vált annak ellenére, hogy a korábbi, moszkvai iskolaként való önmeghatározás jóval pontosabb volt. A szlavofilizmus ugyanis korántsem pánszláv, hanem sokkal inkább orosz nemzeti ideológia volt¹⁰, a hagyományos orosz gondolkodásnak pedig a régi főváros, Moszkva volt a szellemi központja, egyben pedig a szlavofil államideál megtestesítője is.

A klasszikus szlavofilizmus tehát 1839-ben kezdődik, Alekszej Homjakov a Régiről és az Újról című vitaindító cikkével, és első nagy korszaka 1848-ban a „csodálatos évtized” végén zárul le. Ekkorra Herzen emigrációja és Belinszkij halála következtében lényegében széthullik a nyugatosok tábora, a szlavofilokra pedig ráborul az európai forradalmi hullámtól megrettent miklósi rezsim fojtogató éjszakája. A hét évig tartó dermedtség még a cárizmus-

hoz mindig lojális szlavofilok számára is nehéz időszak volt. Rövid életű és egyben utolsó másodvirágzásukra, az I. Miklós 1855-ben bekövetkező halála utáni „olvadás” adta meg a lehetőséget.

A Perry Anderson szerint Oroszország Jénáját jelentő krími háború elodázhatatlanná tette az ország belső átalakítását és modernizációját.¹¹ A reformok gyakorlati megvalósítása, illetve mélysége körül kibontakozó vitában még egyszer felvirágzik a szlavofil irodalom. Szinte jelképesnek tekinthető azonban, hogy az 1861-ben felemás eredményekkel záruló reformidőszakot a jelentősebb, élvonalbeli szlavofil gondolkodók közül egyetlenegy sem éli túl.

A szereplők

A szlavofilok kapcsán az eszmerendszer hat jelentős képviselőjével kell megismerkednünk. A két karizmatikus Akszakov testvérrel, a Kirejevskij fivérekkal, Alekszej Homjakovval, a szlavofilizmus „apostolával”, és a nagy túlélő Jurij Szamarinnal.

Konsztantyin Akszakov (1817–1860) a legkarizmatikusabb és legfanatikusabb szlavofil. Számára a szlavofilizmus nem csupán ideológia, hanem életforma, hit és rendezőelv is. Teljes lényével átéli az eszmét, épp ezért sokkal inkább személyes varázsával, mint érvei meggyőző erejével képes hatni az emberekre. Egész életét a szülői ház védettségében éli le Moszkvában, amelyhez megszállottan ragaszkodik. Olyan emberrel, aki Pétervárt dicséri a jelenlétében, még kezét sem fog.

Ivan Akszakov (1823–1883) a fiatalabb fivér. Bátyjánál jóval gyakorlatiasabb, életrevalóbb figura. Jogi diplomát szerez és hivatalnoki pályára lép, hogy megismerje az orosz életet. A krími háborúban önkéntesként vesz részt. Szamarin mellett az egyetlen, aki túléli a klasszikus szlavofilizmus alkonyát és levonja a szükséges konzekvenciát: „... mindaz, ami Oroszországot mozgásban tartja (...) nem tőlünk, hanem a nyugatosoktól indult ki.”¹² Élete utolsó két évtizedében a szlavofilizmussal felszínesen rokonítható pánszláv sovinizmus szószólója és apológétája lesz.

Alekszej Homjakov (1804–1860) a szlavofil gondolkodás alapító atyja és vezéregyénisége. Sokoldalú tehetség, nagy műveltségű, mélyen vallásos nemes. A szópárbaj virtuóza, otthona a szlavofilok fellegetője. Szédületes memóriáját és roppant ismeretanyagát lenyűgöző magabiztossággal, de kissé önkényesen veti latba. A teológia és az orosz történelem szakértője, de hatalmas jegyzettömegét csak halála után rendszerezik és jelentetik meg.

Ivan Kirejevskij (1806–1856) Homjakov mellett a szlavofilizmus másik úttörője. Az egyik legkülönösebb sorsú szlavofil. Alapító tagja a már említett Bölcsesség Szeretőinek Titkos Társaságának, amely a német filozófia és a hagyományos orosz gondolkodás központja volt. Pár évvel később európai körútjáról „nyugatos” nézetekkel tér haza, és megalapítja a második szám után betiltott *„Jevropejec”* (Az európai) című folyóiratot. Birtokára vonul vissza, ahol szerzetesek befolyása alá kerül és „moszkvaiként támad fel”.

Pjotr Kirejevskij (1808–1856) szintén harcos szlavofil. Annyira gyűlöli I. Pétert, hogy még azt is bánja, hogy őt Péternek keresztelték. Az egyetlen szlavofil, aki igazi gyakorlati munkát folytat: orosz népdalokat gyűjt. Személyes tragédiája, hogy az általa képviselt ideológia, paraszt-képzete eltér a népdalok által közvetített viszonyoktól. Meggyőződése és tudása közti dilemmát képtelen feloldani, egész életében nem adja ki gyűjteményét (a cenzúra sem engedte). Fivéréhez hasonlóan ő is az új korszak hajnalán hal meg.

Jurij Szamarin némileg rendhagyó sorsú szlavofil. 1856-ig inkább másodvonalbeli szereplő, aki a többiekől eltérően hivatalt is vállalt. 1856 után aktívan részt vesz a jobbágyszabadítás körüli vitákban, bizottsági tag, számos vitairat szerzője. Ivan Akszakov mellett a másik szlavofil, aki túléli 1860-at. Meggyőződéses híve az egyeduralomnak, annak mindenféle korlátozását felelőtlenségnek tartja. 1877-ben hal meg Berlinben.¹³

Az eszme

Mint fentebb láttuk, a szlavofilizmus eszméi részint a német filozófiára, részint az Uvarov gróf által kiagyalt állami ideológiára alapultak. Az alapvető probléma azonban, ami köré a szlavofil ideológia fölépült, Oroszország helyzetének, illetve további sorsának kérdésköre volt. Még a szlavofilok számára is világos volt, hogy saját korszakuk Oroszországának az állapota akár a társadalmi, akár a gazdasági, akár a jogi viszonyokat nézzük elmarad az európai államokkal történő összehasonlítás során. Számukra is nyilvánvaló volt, hogy Oroszország pillanatnyilag nem versenyképes, és hogy azzá legyen, ahhoz valamin változtatni kell. Mindenekelőtt le kell tehát szögezünk, hogy a változás szükségességét illetően feltétlenül egyetértettek a nyugatosokkal, azaz a fennálló rendszerrel ők sem voltak elégedettek. Éppen ennek az elégedetlenségnek köszönhető aztán, hogy minden konzervativizmusuk és lojalitásuk dacára sem válhattak a miklósi rezsim, Bulgarinhoz és Grecshez hasonló, bértollnok apologetájává, és épp emiatt nézett rájuk gyakran igen gyanakodva az államhatárolom. Hűségük folyamatos hangoztatása mellett ugyanis mertek *némely* kérdésben *némileg* eltérő véleményt megfogalmazni.

Nem a cári rendszer alázatos kiszolgálása és minden változás szükségességének tagadása választotta el tehát a szlavofilokat a nyugatosoktól, hanem az *amin* változtatni akartak. A két tábor szembenállásának kulcsa az Európához való viszony. Míg a nyugatosok szerint Oroszország túlságosan ázsiai maradt, túlságosan kevés európai szokást és struktúrát épített be a sajátjába, addig a szlavofil elképzelés szerint pont az ősi, romlatlan és tisztán orosz erények idegen európai elemekkel való megfertőzése jelentette a problémát. A szlavofilok szerint tehát Oroszország rögvest újra szilárd, egységes és legyőzhetetlen állammá válik, mihelyt megisztítják az ártalmas külföldi befolyástól. De melyik az ideális orosz állam?

A szlavofil gondolkodók I. Péter cár idejében látják a törést a régi, tiszta és az új, európaizált, azaz romlott Oroszország között. I. Péter az, aki ablakot nyit Európára, felépíti ennek védőbástyáját Pétervárt, idegeneket hív Oroszthonba és segítségükkel egy bürokratikus államapparátust épít ki. Ha tehát jövőképet keresünk, nincs más teendőnk – mondják a szlavofilok –, mint elfelejteni Pétert és cselekedeteit, és visszatérni a Péter előtti régi Oroszország szellemiségéhez.

Persze az a múlt, amit ők lefestenek soha nem létezett és ebben az értelemben beszélhet Köves Erzsébet egy retrospektív jellegű kettős utópiáról.¹⁴ Egyrészt ugyanis a szlavofilok egy már letűnt és így visszahozhatatlan korszakot emelnek jövőképpé, ráadásul teszik ezt egy olyan múlttal, amely ebben a formájában *de facto* soha nem létezett. Az ezt bizonyító tényeket, lévén járatosak az orosz történelemben (gondoljunk csak Kirejevskijre, aki levéltárosként dolgozott, vagy Homjakov kiadatlan jegyzetmegére), természetesen ők is jól ismerték. Gondos válogatással azonban csak azokat az adatokat használták fel, amelyek az ő prekoncepciójukat igazolták. A szlavofil történet szemlélet szerint tehát „*már nem is az a fontos, hogy valójában mi történt, hanem az, hogyan látjuk ma az elmúlt eseményeket*”.¹⁵

Ideológiájuk alapját tehát egy kettős értelemben is utópisztikus múltképzetre építik. Megrajzolják az organikus alapokon álló, a közösségi létben kiteljesedő, mélyen hívő orosz társadalom képét az „Országét” (*Zemlja*), amely legteljesebb harmóniában él az önként maga fölé emelt, és rajta patriarchális módon uralkodó hatalommal, az „állammal” (*Goszudarsztvo*). Ezt a harmóniát pedig nem zavarja meg az ész és a hit harca, az államot nem rázzák meg forradalmak és lázongások, itt a szokás áldása uralkodik, nem pedig a törvény szigora. Ennek az idealizált Oroszországnak az erkölcsi magaslatáról mondanak ítéletet a valós Európa, és az új Oroszország felett. De ugyanennek az utópiának a nevében dolgozzák át és töltik meg új tartalommal Uvarov gróf hármasszavát. Így lesz az állam számára kitalált és így teljesen elfogadható pravoszlávia–egyeduralom–népiség ideológiából „szlavofil szentháromság”, amely az új tartalommal megtöltve gyakran lesz szálka a rezsim szemében.¹⁶

A cár számára az egyeduralom az egyedül elképzelhető kormányzási formát jelentette, megkérdőjelezhetetlen és korlátlan volt, az alattvalóktól – jobbágytól a hercegig – teljes és feltétlen engedelmisséget kívánt, miközben maga fölött nem ismert el semmilyen emberi joghatóságot. A monarchia alapját és biztonságát az egyre duzzadó bürokrácia és a hadsereg jelentette. Mint korábban láthattuk, ezekre hárult a feladat, hogy figyelemmel kísérjenek és lehetőleg még csírájában elnyomjanak minden mozgolódást. I. Miklós tehát semmilyen szinten nem tekintette partnerének a társadalmat, vagy annak bármely csoportját. Neki csak alávetett szolgái voltak, a népben pedig olyan veszedelmes ellenfelet látott, akit ha nem tart vaskézrel kordában, könnyen letaszíthatja a trónjáról. Az állami ideológia számára ezt jelentette az egyeduralom, az alattvalók számára egyetlen lehetőségként kínálva fel ennek ellenvetés és kritika nélküli elfogadását.

A szlavofil értelmezés szerinti egyeduralom egészen más jelleget ölt. Soha egy pillanatig sem merült fel egyetlen szlavofil szerzőben sem, hogy megkérdőjelezze Oroszország monarchikus berendezkedését. Elképzelésük szerint csak egy tekintélyelvű állam képes azt az erőt és belső szilárdságot biztosítani, amely a nemzeti siker záloga. Csak az egyeduralom fennmaradása és megőrzése háríthatja el a nyugati köztársaságokra és demokráciákra oly jellemző belső viszályokat és pártoskodásokat. A nyugatosokkal ellentétben a szlavofilok a bürokratikus önkényuralomból nem az önkényuralmat sérelmezték, hanem a bürokratizmust. Bár teljes mellszélességgel álltak ki az abszolutizmus mellett, de elutasították annak I. Péter uralmát követően kialakult „nemzetietlen” formáját, amely rabságba taszítja az orosz népet.

A szlavofil eszményt az egyeduralom patriarchális változata jelentette. Ez a fajta patriarchális egyeduralom egy olyan harmonikus hatalommegosztási formát takart, a szlavofil elképzelések szerint, amelynek létrejötté az orosz állam kialakulásának idejére nyúlik vissza. Ennek lényege az, hogy az európai államokkal ellentétben Oroszország nem hódítás útján jött létre. Nem hódítók egy szűk csoportja hozta létre az államhatalmat, leigázva és alávetve az őslakos társadalmat, hanem saját biztonsága és nyugalma érdekében, mintegy a külső és belső ellenségek ellen védelmezőt keresve, a társadalom, az Ország önként emelte maga fölé az Államot. Ez az állam pedig nem láthat ellenfelet a társadalomban, amely természetből fogva apolitikus, így nem veszélyezteti azt. Az állam feladata védeni és óvni az Országot, és ehhez teljesen szabad kezét kap. Ez a hatalom azonban nem fenyegeti az emberek szabadságát, hiszen ahogy Konsztantyin Akszakov írja: „Az orosz állam a hatalmat ésszerű okokból önként behívók szabadságára épül”.¹⁷ Miután pedig a hatalom elfogadásának önkéntessége jelenti a szabadságot, nincs ok az állam ellen való lázadásra. „Mert lázadni csak a rab tud, szabad ember sohasem”.¹⁸

Az általuk ideálisnak tekintett viszony egy kölcsönösségre és bizalomra épülő kapcsolat, ahol mind a két fél tiszteli a másikat. *„A nép nem igényelte, hogy az uralkodó kikérje a véleményét. Az uralkodó nem félt kikérni a nép véleményét.”*¹⁹ A nép tehát alapvető apolitikussága, és ebből következő feltétlen lojalitása miatt nem ellenfele, hanem partnere a hatalomnak. Támasza és háttere. Konsztantyin Akszakov szerint nincs erre ékesebb bizonyíték, mint az, hogy 1612-ben a Rurik-dinasztia bukása után adva volt a lehetőség, hogy az Ország lerázza magáról a monarchikus hatalmat, és nyugati mintára kezébe vegye saját sorsa irányítását. A nép azonban sietett új cárt választani Mihail Romanov személyében, jól tudván, hogy a monarchia az egyedül üdvözítő uralmi forma.

Nem a nép árulta el tehát a hatalmat, hanem az I. Péter uralmát követően megjelenő és folyamatosan erősödő külföldi befolyás idegenítette el a szó szoros értelmében az Országtól az Államot. Megrendült a bizalom: a nép már nem hisz a kormánynak, az pedig gyanakvással tekint a népre. Ez pedig meghasonlást, majd gyengeséget szül.

Az egyeduralom tehát feltétlen záloga Oroszország eljövendő nagyságának, de csak akkor – mondják a szlavofil szerzők – ha meg tud tisztulni a nyugati fertőzésektől és újra megtalálja a hangot a néppel. A szlavofilok az alkotmányos monarchiának még a gondolatától is visszaborzadtak, de az általuk propagált és követelt patriarchális monarchia az államhatalom szemszögéből nézve ugyanolyan elfogadhatatlan volt.

A szabadság szó helyére kerülő pravoszlávia jelszavával a kormányzat egy olyan eszmarendszert igyekezett mozgósítani, amely a régi feudális struktúrák szabályai szerint az államhatalom hatékony támasza lehet. Ha meggondoljuk, hogy a Szent Szinódus létrehozása óta az orosz egyház lényegében államegyházként funkcionált, erre volt is némi alap.

A szlavofilok a pravoszláv egyházban, mint az igaz keresztény hit letéteményesében a tiszta, romlatlan orosz lélek megőrzésének eszközét látták. Minden szempontból magasabb rendűnek tartották az ortodoxiát, mint a skolasztikus²⁰ vitáktól és a racionalizmus romboló hatásától erkölcsileg megroppant nyugati, elsősorban katolikus egyházat. A nyugati hitszakadásban is az Európára oly jellemző lázongás és forradalmiság egy szlavofil számára gyűlöletes példáit látták.

Az ellentét gyökere az alapvetően eltérő kulturális tradíciókból eredeztethető, főként abból, hogy Oroszországot nem érintette az antik római civilizáció öröksége, ami a Nyugatot teljesen áthatotta. Ez az antik-pogány hatás a jog, a külső formák, racionalitás irányába terelte a nyugati kereszténységet, elszakítva azt eredeti szellemi küldetésétől. Csak a görög-bizánci kereszténység őrizte meg az eredeti krisztusi szellemiséget és adta tovább Oroszországnak, ami elszigeteltségében háborítatlanul megőrizte azt. Tehát adott két szembenálló tábor, a belső lelki tisztaságát megőrző, és az örök igazságokat átörökítő civilizáció, mialatt a nyugati kereszténység a külső világba, a politikai küzdőterre való kilépéssel kiüresedett, csak rituális és ceremoniális részletekben elmerülővé vált. *„Ez vezetett oda, hogy a Nyugat történelmi életének hamis alapelvei óhatatlanul hitetlenségbe, anarchiába, proletármozgalomba, forradalmakba, kizárólagosan anyagi haszonélvezetbe torkollottak, és oly fennhéjázó esztelen bizalmat keltettek az emberi erők iránt, mintha azok képesek lennének az emberi intézményekkel helyettesíteni az isteni elrendelést.”*²¹

Nem véletlen, hogy a pravoszláv egyház problematikája az a pont, ahol a szlavofil elképzelések leginkább összhangban maradtak a hivatalos kormányzati ideológia célkitűzéseivel. Legfőbb pravoszláv erénnyé emelték ugyanis az egyháznak való engedelmességet, amely viszont a hatalommal szembeni alázatot hirdette. Az istenfélő orosz paraszt pedig nyilván

veszélytelen az államhatalomra, hiszen híven követi a krisztusi ígét: Adjátok meg a császárnak ami a császáré, az Istennek ami az Istené.

Ráadásul a Hit tartja vissza a népet a politikai szabadságjogok követelésétől is (még abban a korban is, amikor már megbomlott a hatalommal való harmónia és a nép elvesztette a főtebb már tárgyalt „önkéntes vállalás” szabadságát, leigáztatván az új típusú egyeduradalom által), amikor csalóka földi célok helyett a lélek belső függetlenségét határozza meg szabadságként.

Így tehát azon jelentéktelen probléma ellenére, hogy a szlavofilok nehezményezték az egyház állami függését, valamint hogy a pravoszláviával kapcsolatos nézeteiket természetesen a patriarchális egyeduradalom és az ősi orosz értékek támogatására kívánták használni, az alázat erénnyé magasztosítása, valamint ez a sajátosan értelmezett „teológiai” szabadságfogalom pontosan betöltötte azt a szerepkört, amit a hivatalos ideológia szánt a pravoszláv vallásnak.

Nem véletlenül kell időznünk a kérdés körül, mivel a szlavofilizmus elemei közül első helyen a vallásos hit megújítása áll, ami összekapcsolódik egy európai küldetéstudattal. A túlságosan az antik Róma befolyása alá került kereszténység törést szenvedett, számára az állami szempontok váltak irányadóvá. Szlavofil megközelítésben a nagy péteri reláció – vallási alapokról kiindulva – teljesen megfordul. Nem Oroszországnak kell tanulnia a Nyugattól, hanem a Nyugatnak Oroszországtól. A fáradt nyugati civilizációt ki kell egészíteni a törésmentes, igazi, Keleten fennmaradt tiszta kereszténységgel. Ugyanakkor a hangsúlyozott népn nyugtató alázat segítségével bárki eljuthatott az állam számára veszélytelen, az egyedül igaz és értékes teológiai szabadsághoz, miközben felhagyott az államrend biztonság szempontjából oly veszedelmes politikai szabadság követelésével. Így ebben az esetben a szlavofilok akarataikon kívül a miklósi rendszert támogatták.²²

A népiség kérdése a legnehezebben értelmezhető problémakör. Ebben az esetben volt ugyanis a leghomályosabb a hivatalos ideológia célkitűzése és a legelnagyoltabb a fogalom jelentésének meghatározása is. A hivatalos népiség elsősorban a bomlófélben lévő nyugati civilizációval szemben a friss, életerős, fiatal Oroszország erejét jelentette, amely „jóságos cár atyuska” egyeduradalmában jutott kifejezésre. A szlavofil elképzelés szerint a népiség elsősorban erkölcsi kategóriát jelentett. Az ősi orosz lélek ugyanis legtisztább formájában, az orosz parasztban őrződött meg, amely így kvázi példaképpé emelkedik. Az istenfélelemben, cártiszteletben, alázatban, hagyományőrzésben megnyilvánuló néplélek, valamiféle nép szubsztancia jelenti a régi orosz társadalom és hatalom harmóniájának zálogát. A parasztság valamiféle erkölcsi ideállá emelése persze ingerelte az államhatalmat, így ha a szlavofil népiség-elképzelés helyzetét vizsgáljuk az inkább ütközött, mint azonosult a központi ideológiával.

A népiség, illetve a parasztság kapcsán kell még kitérnünk a szlavofilok jobbágysággal kapcsolatos nézeteire. Nem csak azért, mert a XIX. század első felében a jobbágyság volt Oroszország egyik legakutabb problémája, hanem azért is, mert az egyébként meglehetősen konzervatív és a földtől kissé elrugaskodott szlavofilok, ebben a kérdésben meglepően progresszív és igen gyakorlatias álláspontot képviseltek.

I. Miklós életében ugyanis a hivatalos Oroszország – Uvarov gróf szavaival élve – politikai vallása és dogmája volt az egyeduradalom és a jobbágyság.²³ Ezzel szemben a szlavofilok, elsősorban a keresztényi erkölcs és a filantropia alapján, kiálltak a jobbágyság felszabadítás mellett, sőt azt földdel együtt képelték el. Alekszej Homjakov például már 1839-ben „szemérmertlen és totális jogsértésnek” nevezte a jobbágyság intézményét.²⁴

A vesztett krími háború után a jobbágyság eltörlése az erkölcsi kérdéseken túl gazdasági, hatalmi, sőt belső stabilitási szempontból is megkerülhetetlen problémává vált. A II. Sándor nevével fémjelzett „olvadás” időszakának ez volt az egyik legégetőbb és legtöbbet vitatott kérdése. A *miként* és a *hogyan* körül folytatott vitába – mint ezt fentebb már említettük – a szlavofilok is bekapcsolódtak. Ezekben az években kerül az élvonalbeli szlavofil gondolkodók közé Jurij Szamarin, aki bizottsági tagként a legaktívabban foglalkozik a jobbágyszabadítás problematikájával.

Ugyanakkor némileg levon a szlavofil elképzelések értékéből hogy az átmenet kedvéért fontosnak tartották volna az obscsina, az ősi orosz földközösség intézményének fenntartását, azaz a parasztok nem váltak volna rögtön önálló birtokosokká. Az obscsina fönntartása mellett szóltak még az ezekhez kapcsolódó utópisztikus elképzelések, elsősorban pedig az, hogy a szlavofilok az obscsina intézményében látták a hagyományos orosz társadalom alapját. Figyelembe véve azonban azt, hogy az átlagos orosz nemes nem értett egyet a jobbágyszabadítás semmilyen formájával, a szlavofil elképzeléseket ebben a kérdésben haladóaknak kell tekintenünk.²⁵

Összegzés

A fentebbiekben megpróbáltuk nagy vonalakban áttekinteni a szlavofilizmus kialakulását, eszmetörténeti és politikai hátterét, virágzásának időszakát, fölillantva legfontosabb képviselőit, illetve megkíséreltük bemutatni az eszmerendszer legfontosabb pontjait, irányelveit és tendenciáit. Nem marad más hátra, mint a szlavofilok értékelése gyanánt megtalálni helyüket és szerepüket az orosz gondolkodásban és az orosz történelemben.

A szlavofilizmus egyfajta konzervatív jellegű válaszadási kísérlet volt Oroszország mind súlyosabbá váló problémáira. A szlavofilok tragédiáját egyrészt az jelentette, hogy egy olyan autoriter rendszerben éltek, ami szinte még a minimális mozgásszabadságot sem engedélyezte, így folyamatosan hangoztatott lojalitásuk ellenére is igen gyakran ellenzékként kezelte őket. Másrészt nemcsak jövőképük, de eszméik alapjai is egy sohasem volt fantáziavilág köré épültek föl, amely természetesen nem állhatta ki tartósan az idő és a valóság próbáját. Eszerint komolyan semmiképpen sem vehető fantaszták lettek volna csupán, akikre kár szót vesztegetni?

Kétségtelen, hogy elgondolásaikban elég sok volt az irracionális-utópisztikus, sőt kifejezetten valótlan elem és az orosz viszonyokra gyakorolt közvetlen hatásuk is megkérdőjelezhető. Az adott keretek között sem politikai, sem gazdasági, sem társadalmi kérdésekben nem formálhattak nyíltan véleményt. Felelős döntéshozó szervnek pedig még a közelébe sem jutottak. A valós közéletből való kirekesztettség pedig visszahatott eszméikre is, erősítve abban az utópikus-illuzórikus vonásokat. A szellemi életre és az orosz történelemre gyakorolt hatásuk azonban mégsem csekély.

Eszmetörténeti utóéletüket tekintve a Nyugattal való szembenállást, az elzárkózást, az egyszemélyi uralmat, az ideológiai kizárólagosságot, az orosz küldetésstudatot gyakran sovíniszta alapon hirdető tanaik, éppúgy fellelhetők a XIX. század második felének pánszláv ideológiájában, mint a kommunizmusnak elsősorban sztálini változatában. De történeti szempontból is fontos szerepük van. Mert még ha irreális dolgokról is, de *gondolkodtak* a miklósi Oroszország szellemi posványában. Működésükkel a nyugatosok táborát is aktivizálták. Eszmeiségükből fakadóan értékes alkotások születtek a teológia, a néprajz és a nyelv-

vészter területén. Ugyanakkor utópiájuk tarthatatlanságát jól mutatta esztétikájuk, mely nem az igazi valóság, hanem az elérendő célok érdekében annak pozitív életszemlélettel való idealisztikus ábrázolását tartotta fontosnak. Később ez még visszaköszön az orosz történelemben. A szlavofilok talán legnagyobb tragédiája az volt, hogy saját elképzelt múltjukban és a saját elképzelt jövőjükben éltek, miközben jelenük nem volt.

Bibliográfia

- ANDERSON, PERRY: *Az abszolutista állam*. Budapest, 1989.
- BERKI FERIZ (szerk.): *Az orthodox kereszténység*. Budapest, 1984.
- ERDÉLYI ÁGNES: Natio vagy ratio. In *Világosság* 1982/3.
- HELLER, MIHAIL: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996.
- KISS ILONA (szerk.): *A megváltó Oroszország*. Válogatás a szlavofil gondolkodók írásaiból. Budapest, 1992.
- KÖVES ERZSÉBET: *Kelet és Nyugat*. Orosz eszmék I. Miklós korában. Budapest, 1982.
- KÖVES ERZSÉBET: A szlavofil ideológia keletkezése. In *Valóság* 1977/8.
- KÖVES ERZSÉBET: *Az orosz dilemma*. Csaadajev élete és nézetei. Budapest, 1987.
- KRAUSZ TAMÁS–SZVÁK GYULA (szerk.): *Az orosz történelem egyetemessége és különlegessége*. Budapest, 1982.
- KUN MIKLÓS: *Gyónás vagy vallomás*. Budapest, 1982.
- NIEDERHAUSER EMIL: A szlavofilok. In *A haladó orosz gondolat fejlődése a forradalmi demokratizmustól a marxizmusig*. Szerk.: Honfi József–Domonkos Anna. Budapest, 1980.
- NIEDERHAUSER EMIL: A szlavofilok történetiszemléletéhez. In *Acta Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae, Series Historica*. Debrecen, 1966.
- NIEDERHAUSER EMIL: A szlavofilok és az oroszországi jobbágyszabadság. In *Agrártörténeti Szemle*. 1966/4.
- NIEDERHAUSER EMIL: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest, 1995.
- SZVÁK GYULA: *Cárok és kalandorok*. Budapest, 1986.
- SZVÁK GYULA: *Iván, a Rettenetes*. Budapest, 1985.
- SZVÁK GYULA: *Moszkóvia és a Nyugat*. Budapest, 1988.
- TALLAR FERENC: *Utópiák igazságában*. „Sajátos orosz fejlődés” és az orosz regényforma a XIX. század első felében. Budapest, 1984.

Jegyzetek

- ¹ Heller: i. m. 447.
- ² A trónválságról és a dekabrista felkelésről bővebben lásd: Heller: i. m. 445–452.
- ³ Heller: i. m. 463.
- ⁴ Csaadajev életéről bővebben: Köves: *Az orosz dilemma*.
- ⁵ Köves: *Kelet és Nyugat*... 43. [A továbbiakban: Köves.]
- ⁶ Köves: i. m. 48.
- ⁷ Heller: i. m. 43.

- ⁸ Jurij Szamarint például, egy, az oroszországi németek különleges helyzetét bíráló, kéziratban terjedő levele miatt, I. Miklós 20 napra várbörtönbe záratta, majd személyesen vonta felelősségre.
- ⁹ Bővebben lásd BERGYAJEV, NYIKOLAJ: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest, 1989.
- ¹⁰ Jól tükröződik ez a szlavofil történetírásban is, ahol az orosz állam eredetének normann elmélet egyszerűen mesévé válik. E. Glinka pedig azt fejtegette, hogy Napoléon voltaképpen Kutuzovtól tanulta hadászati elveit. Erről bővebben: Niederhauser: *A történetírás története...*
- ¹¹ Anderson: i. m. 447.
- ¹² Köves: i. m. 102.
- ¹³ A szlavofil szerzők életéről bővebben: Köves: Kelet és Nyugat... 93-107.; valamint *A megváltó Oroszország. Válogatás a szlavofil gondolkodók írásaiból*. Budapest, 1992, 367–377.
- ¹⁴ Köves: i. m. 73.
- ¹⁵ Niederhauser: A szlavofilok. 27.
- ¹⁶ Köves: i. m. 76.
- ¹⁷ AKSZAKOV, KONSZTANTYIN: Az orosz történelem alapelvei. in *A megváltó Oroszország*, 178.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ Uo. 180.
- ²⁰ Ivan Kirejevskij a *Válasz Homjakovnak* című írásában úgy fogalmazott, hogy a skolasztika csupán szánalmas kísérlet a hit logikai úton történő bizonyítására. Lényegében nem más, mint az ész logikai úton történő tagadása. A skolasztika segítségével elnyomott, de a hit igazolásához szükséges ráció, így az egyház legnagyobb ellenfele lesz, és amelynek feltámadása a felvilágosodás korszakában a hit totális vereségét eredményezi Nyugaton.
- ²¹ Idézet Ivan Akszakov kihallgatási jegyzőkönyvéből. (I. Miklós széljegyzete: „Milyen igaz!”) lásd *A megváltó Oroszország*, 310.
- ²² A pravoszlávia szerepe később a pánszlávizmusban, annak is főleg a sovinszta irányzatában válik különösen jelentőssé. A pánszlávizmushoz közelítő I. Akszakov fogalmazza meg azt a tételt miszerint az ortodox egyházhoz tartozás fontosabb, mint a szlávság. Ez a gondolat teremt jogalapot a lengyel kérdés drasztikus rendezésére, lévén a lengyelek cretnekek, akik nem lehetnek tagjai a pravoszlávián alapuló szláv testvériségnek.
- ²³ Köves: i. m. 53.
- ²⁴ HOMJAKOV, ALEKSZEJ: A Régről és az Újról. In *A megváltó Oroszország*. 11.
- ²⁵ A témáról bővebben: Niederhauser in *Agrártörténeti Szemle* 1966/4.